

ALFRED NORTH WHITEHEAD

PROCES
I RZECZYWISTOŚĆ

ESEJ KOSMOLOGICZNY

WYKŁADY GIFFORDA WYGŁOSZONE
NA UNIWERSYTECIE W EDYNBURGU W SESJI 1927–1928

Tłumaczenie z języka angielskiego

PIOTR STAROŃ

Kęty 2021
WYDAWNICTWO
MAREK DEREWIECKI

Tytuł oryginału:

Process and Reality. An Essay in Cosmology. Gifford Lectures Delivered in the University of Edinburgh During the Session 1927–1928

© 2021 for the Polish translation by Piotr Staroń

© 2021 for the Polish edition by Wydawnictwo Marek Derewiecki

Wydanie pierwsze

Recenzenci: dr hab. Tomasz Sieczkowski

dr Marek Kądzielski

Redakcja naukowa i literacka: Łukasz Front, Magdalena Markiewicz

Korekta: Teresa Dziemińska

Skład tekstu: Łukasz Derewiecki

Druk i oprawa: Drukarnia Dimograf Sp. z o.o.

ul. Legionów 83

43-300 Bielsko-Biała

Dofinansowano ze środków Ministra Kultury, Dziedzictwa Narodowego i Sportu,
pochodzących z Funduszu Promocji Kultury

Ministerstwo
Kultury
Dziedzictwa
Narodowego
i Sportu.

ISBN 978-83-66941-17-5

WYDAWNICTWO MAREK DEREWIECKI

ul. Szkotnia 29a, 32-650 Kęty

tel./fax (33) 8454149, 603931607

e-mail: wydawnictwo@derewiecki.pl

Księgarnia: www.derewiecki.pl

Dystrybucja: tel. 502637305

SPIS TREŚCI

SŁOWO OD TŁUMACZA	21
-------------------------	----

PROCES I RZECZYWISTOŚĆ

WSTĘP	29
-------------	----

CZĘŚĆ I SYSTEM SPEKULATYWNY

ROZDZIAŁ I. FILOZOFIA SPEKULATYWNA	37
Sekcja I	37
Filozofia spekulatywna; spójny, logiczny, konieczny system idei; interpretacja doświadczenia	
Sekcja II	38
Braki wglądu i języka; warunki obserwacji; sztywny empiryzm, wyobrażenia, uogólnienie; spójność i niespójność; kreatywność, to, co ostateczne	
Sekcja III	43
Racjonalizm i dogmatyzm; schemat jako matryca, zdania prawdziwe i fałszywe, korzystanie z matrycy, przygoda doświadczenia	
Sekcja IV	46
Filozofia i nauka, stopnie ogólności; dogmatyczny wpływ matematyki; postęp filozofii	

Sekcja V	48
Braki języka; zdania i ich tło; założenie metafizyczne; nadmierne zaufanie do języka; metafizyka i praktyka; metafizyka i wyrażenia językowe	
Sekcja VI	51
Filozofia spekulatywna i nadmierne ambicje; nadmierna ambicja, dogmatyzm i postęp; interpretacja i metafizyka; wyższe składniki doświadczenia; subiektywność i korekta metafizyczna; moralność, religia, nauka, powiązane poprzez filozofię; kontrast między religią i nauką; wnioski	
ROZDZIAŁ II. SYSTEM KATEGORIALNY	57
Sekcja I	57
Cztery pojęcia, a mianowicie: istota aktualna, ujęcie, spłot i zasada ontologiczna; Kartezjusz i Locke; filozofia tłumacząca abstrakcję, a nie konkret	
Sekcja II	60
Cztery zbiory kategorii; kategoria tego, co ostateczne; łączność i rozłączność; kreatywność, zasada nowości, kreatywny postęp; wspólność, konkrescencja; osiem kategorii istnienia; dwadzieścia siedem kategorii wyjaśniania	
Sekcja III	68
Dziewięć zasad kategorialnych	
Sekcja IV	70
Uwagi wstępne; całkowita abstrakcja wewnątrznie sprzeczna; zasada niepokoju i względności; istoty aktualne nigdy nie zmienne; przemijanie zdarzeń i ich przedmiotowa nieśmiertelność; przyczynowość celowa i sprawcza; wielości; substancja	
ROZDZIAŁ III. NIEKTÓRE POJĘCIA POCHODNE	74
Sekcja I	74
Pierwotna natura Boga; istotność i boskie uporządkowanie; następcza natura Boga; kreatywność i to, jak nabiera charakteru; stworzenia, przedmiotowa nieśmiertelność; dążenie, nowość, istotność; dążenie i mentalność; ujęcia konceptualne, ujęcia czyste i nieczyste; synonimy i analogie, a mianowicie ujęcia konceptualne, dążenia, intuicja, zamiar fizyczny, wizja, uwidocznienie	
Sekcja II	78
Porządek społeczny, cecha definiująca, forma substancjalna; porządek osobowy, seryjne dziedziczenie, trwający przedmiot; społeczności korpuskularne	
Sekcja III	80
Klasyczny pogląd na czas, jednoznaczna seryjność; ciągłość stawania się, stawanie się ciągłości, Zenon; atomizm i ciągłość; korpuskularna i falowa teoria światła	

Sekcja IV	81
Świadomość, myśl, percepcje zmysłowe są nieistotowymi elementami w chwili doświadczenia	

CZĘŚĆ II ROZWAŻANIA I ZASTOSOWANIA

ROZDZIAŁ I. FAKT I FORMA	85
Sekcja I	85
Odwołanie do faktów, tradycja europejska; Platon, Arystoteles, Kartezjusz, Locke, Hume, Kant; wewnętrzna rozsądnosc; przypisy do Platona; kosmologia platońska; formy uczestniczące; boskie uporządkowanie; zasada ontologiczna; fakty jedynymi racjami; fakty są procesem; ujęcie, spełnienie	
Sekcja II	89
Racjonalizm wiarą, przygoda nadziei; granice teorii, to, co dane; prof. Taylor o Platonic; decyzja, zasada ontologiczna; istoty i proces, istoty aktualne i decyzja; uparty fakt	
Sekcja III	91
Forma platońska, idea, istota, przedmiot wieczny; potencjalność i to, co dane; wyłączenie tego, co dane; podmiot-nadmiot, stawanie się i bycie; wyparowanie nieokreślenia w konkretności, spełnienie określone i wyłączenie; konkretnosc dwu-biegowna; potencjalność, bycie danym, niemożliwość; subsystemacja	
Sekcja IV	95
Zdarzenia aktualne wewnętrznie zdeterminowane, zewnętrznie wolne; bieg historii niekonieczny, brak doskonałości; przyczynowość sprawcza i końcowa reakcja; pierwotna wolność Boga; każda konkretnosc między ustalonym wolnym początkiem i ustalonym wolnym wnioskiem, ten wcześniejszy makrokosmiczny, ten późniejszy mikrokosmiczny	
Sekcja V	97
Powszechniki i rzeczy jednostkowe, nieodpowiednie terminy z błędnymi implikacjami; przykład z Kartezjusza, a także z Hume'a; alternatywna teoria Kartezjusza; <i>realitas objectiva, inspectio, intuitio, iudicium</i> ; świat nieopisywalny w kategoriach podmiotu i orzeczników, substancji i jakości, powszechników i jednostek; uniwersalna względność	
Sekcja VI	101
<i>Rozważania</i> Locke'a, ich zgodność z filozofią organizmu; zamiana „doświadczenia” na „rozumienie”; idee i ujęcia; dwie teorie idei Locke'a, idee rzeczy jednostkowych; reprezentacyjna teoria percepcji; logiczna prostota i genetyczna pierwotność nie powinny być utożsamiane; substancja, rzeczy zewnętrzne, społeczności; solidarność wszechświata	

Sekcja VII	110
Teoria władzy Locke'a, władza i substancja; uprzedmiotowienie przyczynowe i naocznościowe; zmiana to przygoda przedmiotów wiecznych; rzeczywista esencja, abstrakcyjna esencja; teoria organizmu i powstawanie istot aktualnych	
ROZDZIAŁ II. ROZCIĄGŁE KONTINUUM	115
Sekcja I	115
Kontinuum i rzeczywista potencjalność, atomizowana przez zdarzenia aktualne; jak doświadczamy kontinuum, naoczna bezpośredniość, dane zmysłowe; rzeczywiste krzesło i obraz krzesła; złożone wkraczanie danych zmysłowych	
Sekcja II	120
Potencjalność ogólna i rzeczywista; punkty widzenia zdarzeń aktualnych, ustalone przez fazę inicjalną celu podmiotowego; zależności rozciągłe; epokowa teoria czasu, Zenon, William James	
Sekcja III	126
<i>Scholium</i> Newtona	
Sekcja IV	130
<i>Scholium</i> Newtona, zestawienie z filozofią organizmu i Kartezjuszem; „bycie-z” ciała, status ciała w świecie aktualnym; status ontologiczny przestrzeni dla Newtona, Kartezjusza i filozofii organicznej	
Sekcja V	136
Niezróżnicowane trwanie i pasywność substancji, źródło błędów	
Sekcja VI	139
Podsumowanie	
ROZDZIAŁ III. PORZĄDEK NATURY	143
Sekcja I	143
Kontrast między porządkiem i byciem danym; cztery cechy porządku; osiągnięcie celów, zachęta do czucia; <i>causa sui</i>	
Sekcja II	151
Definicja społeczności, definiującej charakterystyki i dziedziczenia genetycznego; środowisko, społeczne i zezwalające; epoka kosmiczna, hierarchia społeczna	
Sekcja III	155
Ewolucja społeczności, rozkład, chaos, <i>Timajos</i> , <i>Scholium</i> , Milton	

Sekcja IV	160
Społeczności w tej epoce kosmicznej; społeczność rozciągała, społeczność geometryczna, społeczność elektromagnetyczna; fale, elektrony, protony	
Sekcja V	164
Trwające przedmioty, społeczności korpuskularne, społeczności ustrukturyzowane	
Sekcja VI	166
Stabilizacja, specjalizacja	
Sekcja VII	167
Problem stabilizacji, wykluczenie szczegółów, inicjatywa konceptualna, życie	
Sekcja VIII	169
Nieorganiczne podłoże życia	
Sekcja IX	170
Życie reakcją przeciwko społeczności, oryginalność	
Sekcja X	172
Życie i pokarm, życie w pustej przestrzeni, czynnik katalityczny	
Sekcja XI	174
Osoby żyjące, kierunkowość życia, dominująca osobowość dominuje tylko częściowo	
ROZDZIAŁ IV. ORGANIZMY I ŚRODOWISKO	179
Sekcja I	179
Reakcja środowiska na zdarzenia aktualne; zawężenie i rozpiętość; zależność od społeczności, element uporządkowania; chaos, trywialność, uporządkowanie, głębia; trywialność, brak wyrazistości, zawężenie, rozpiętość; niezgodność, kontrast; trywialność, nadmiar zróżnicowania; brak wyrazistości, nadmiar identyfikacji; splot jako jedność, brak wyrazistości, zawężenie, głębia; koordynacja chaosu, nadmiaru wyrazistości, zawężenia, rozpiętości	
Sekcja II	182
Intensywność, zawężenie; filozofia organizmu, Kant, Locke	
Sekcja III	184
<i>Sensa</i> , najniższa kategoria przedmiotów wiecznych, definicja; <i>sensa</i> , ich kontrasty, intensywność; kontrasty w kategoriach wysokich i niskich, wzorce; przedmioty wieczne, prostota, złożoność; <i>sensa</i> doświadczane emocjonalnie	
Sekcja IV	186
Przekaz, odmienne ścieżki, powstrzymanie i wzmocnienie; charakter wektorowy, forma energii; nauki fizyczne	

Sekcja V	188
Dane środowiskowe w percepcji; percepcja wzrokowa, najbardziej złożona forma; wylanianie się z uprzedniego stanu ciała zwierzęcego, Hume; ciało zwierzęce i środowisko zewnętrzne, wzmocnienie	
Sekcja VI	192
Percepcja i ciało zwierzęce, przyczynowość sprawcza	
Sekcja VII	193
Przyczynowość sprawcza, wnętrzości; naoczna bezpośredniość, percepcje złudne, jakości wtórne, rozciągłość, „bycie-z” ciała; Hume, Kant	
Sekcja VIII	196
Miejsca ujawnione w percepcji; regiony współczesne, przeszłość i przyszłość przyczynowa; bezpośrednia terażniejszość, zgodność stawania się, jedność konkretności, chwila; różnica między bezpośrednią terażniejszością a unaocznioną chwilą; miejsce unaocznione	
Sekcja IX	200
Miejsce unaocznione i zgodność stawania się; miejsce unaocznione, systematyczna relacja do ciała zwierzęcego, naprężenia, niezależność współczesnych zewnętrznych zdarzeń, linie proste, pomiar, zgodność stawania się, chwila	
Sekcja X	203
Podsumowanie	
ROZDZIAŁ V. LOCKE I HUME	205
Sekcja I	205
Hume, percepcje, substancja, zasada jedności; idee, kopie wrażeń, swoboda wyobraźniowa	
Sekcja II	209
Hume i „powtórzenie”, przyczyna i skutek; pamięć, siła i żywotność	
Sekcja III	212
Czas, Hume, Kartezjusz, niezależność kolejnych zdarzeń; przedmiotowa nieśmiertelność	
Sekcja IV	215
Wpływ pojęć podmiotu i orzecznika; Hume, Kartezjusz, Locke, poszczególne istnienie	
Sekcja V	219
Hume i Locke, proces i morfologia; fałszywe wywodzenie czuć emocjonalnych; teoria sensacjonalistyczna; Santayana	

ROZDZIAŁ VI. OD KARTEZJUSZA DO KANTA	224
Sekcja I	224
Kartezjusz, trzy rodzaje substancji: rozciągła, umysłowa, Bóg; trzy rodzaje zmiany: zmiana przypadłości, powstawanie, ustanie; relacje przypadłościowe, idee reprezentacyjne; nieistotowe doświadczenie świata zewnętrznego	
Sekcja II	226
Locke, empiryzm, adekwatność, niespójność; konkretne istnienie, substancja, moc; względność, wieczne przemijanie	
Sekcja III	229
Analogia i kontrast w filozofii organizmu	
Sekcja IV	234
Hume i proces, Kant, Santayana	
Sekcja V	236
Skontrastowanie procedury filozofii organizmu i Kanta	
ROZDZIAŁ VII. ZASADA PODMIOTOWOŚCI	242
Sekcja I	242
Zasada podmiotowości i zasada sensacjonalistyczna; teoria sensacjonalistyczna łączy obie; Locke, Hume, Kant; wyrażenie zasady; trzy założenia zasady podmiotowości; filozofia organizmu przeczy obu zasadom i trzem założeniom; Kartezjusz; „ten kamień jako szary”; substancja i dualność, organy doznawania zmysłowego; modyfikacja podmiotowości u Kartezjusza; „percepcja tego kamienia jako szarego”; niemożność podania zrewidowanych kategorii; Hume	
Sekcja II	247
Wiedza, jej zróżnicowanie, nieokreśloność; percepcja negatywna przypadkiem ogólnym, świadomość jest czuciem negacji, nowość; świadomość formą podmiotową, tylko występującą w późnych wtórnych fazach złożonych integracji; świadomość rozświetla jedynie wtórne typy danych przedmiotowych, filozofia zwiedziona przez klarowność i wyraźność	
Sekcja III	249
Pierwotnego typu doświadczenie fizyczne jest emocjonalne; wektorowa transmisja czucia, puls emocji, długość fali; ludzka emocja jest emocją zinterpretowaną, a nie nagim czuciem emocjonalnym	
Sekcja IV	251
Decyzja regulująca ingresję przedmiotów wiecznych, stare znaczenie na nowo; trzy fazy czucia: konforemna, konceptualna, porównawcza; przedmioty wieczne i formy podmiotowe; ciągłość faz; kategoria przedmiotowej jedności	

Sekcja V	254
Zmodyfikowana zasada podmiotowości to inne wyrażenie zasady względności; proces jest stawianiem się doświadczenia; akceptacja zasady Hume'a, metoda ta myli się tylko w detalach; „prawo” nie pomaga „przyczynowości”; współczesna filozofia posługuje się złymi kategoriami; dwa nieporozumienia: (I) pusta aktualność; (II) jakość zawarta w substancji	
ROZDZIAŁ VIII. ODNIESIENIE SYMBOLICZNE	257
Sekcja I	257
Dwa tryby percepcji, odniesienie symboliczne; wspólna podstawa, scalanie, zapoczątkowująca wolność, błąd; wspólna podstawa, miejsce unaocznione, geometryczna niewyraźność w trybie przyczynowej sprawczości; wyjątki, ciało zwierzęce, „bycie-z” ciała	
Sekcja II	260
Wspólna podstawa, wspólne <i>sensa</i> ; współczesny empiryzm, pozorność, Hume; <i>sensa</i> wywodzące się ze sprawczości ciała; rzutowanie	
Sekcja III	264
Pierwszeństwo niesłusznie przypisywane naocznej bezpośredniości, omówienie, pierwszeństwo sprawstwa przyczynowego	
Sekcja IV	267
Dalsze omówienie; przyczynowość i percepcje zmysłowe	
Sekcja V	271
Porównanie trybów; integracja w odniesieniu symbolicznym	
Sekcja VI	274
Zasady symbolizmu, język	
ROZDZIAŁ IX. ZDANIA	279
Sekcja I	279
Ujęcia nieczyste za sprawą integracji czystych ujęć konceptualnych i czystych ujęć fizycznych; rozróżnienie zamiarów fizycznych i zdań; teoria, przede wszystkim nie dla sądu, zachęta do czucia; zachęta przedmiotowa; przyczyna celowa; zdania ogólne i jednostkowe; podmioty logiczne, złożone predykaty; zdania prawdziwe lub fałszywe; zachęta do nowości; czucie „sprzeczności” jest załączkiem świadomości; sąd i przeżywanie; ustopniowane uzmysłowienie	
Sekcja II	285
Prawda i fałsz, doświadczana wspólnota zdań i faktu; teoria korespondencyjna i koherencyjna; zdania prawdziwe lub fałszywe, sądy poprawne, niepoprawne i nie-	

rozstrzygnięte; sądy intuicyjne i pochodne; logika jako zajmująca się sądami pochodnymi; błąd	
Sekcja III	291
Systematyczne tło zakładane przez każde zdanie; relacje, systemy wskazujące relacji; zdania i systemy wskazujące; ilustracja, nieadekwatność słów	
Sekcja IV	295
Zdania metafizyczne; jeden i jeden to dwa	
Sekcja V	298
Indukcja, prawdopodobieństwo, teoria statystyczna, podstawa, próbkowanie, liczby skończone	
Sekcja VI	303
Zawieszono przesłanki w indukcji, przedzałożenie określonego rodzaju aktualności domagającego się określonego rodzaju środowiska; szersze indukcje niepoprawne; prawdopodobieństwo statystyczne w odpowiednim środowisku	
Sekcja VII	306
Uprzedmiotowanie próbkuje środowisko	
Sekcja VIII	308
Alternatywna podstawa niestatystyczna; ustopniowane dążenia, pierwotna natura Boga; zeświecczenie pojęcia funkcji Boga	
ROZDZIAŁ X. PROCES	310
Sekcja I	310
Płynność i trwałość; tworzenie i substancja; uprzestrzennienie; dwa rodzaje przepływu: makroskopowy i mikroskopowy, od zdarzenia do zdarzenia i wewnątrz zdarzenia	
Sekcja II	314
Konkrescencja, nowość, aktualność; konkrescencja mikroskopowa	
Sekcja III	315
Trzy etapy konkrescencji mikroskopowej; cechy wektorowe wskazują na przejście makroskopowe; emocja, i ogólnie forma podmiotowa, jest skalarna w pochodzeniu mikroskopowym i jest daną w makroskopowym przejściu	
Sekcja IV	317
Wyższe fazy mikroskopowej konkrescencji	
Sekcja V	318
Podsumowanie	

CZĘŚĆ III TEORIA UJĘĆ

ROZDZIAŁ I. TEORIA CZUCÍ	323
Sekcja I	323
Analiza genetyczna i morfologiczna; rozważania genetyczne to analiza konkrescencji, istoty aktualnej <i>formaliter</i> ; analiza morfologiczna to analiza istoty aktualnej jako konkretnej, uprzestrzennionej, przedmiotowej	
Sekcja II	325
Skończona prawda, podział na ujęcia; następstwo faz, integralne ujęcia w powstawaniu; pięć czynników: podmiot, dane początkowe, eliminacja, dana obiektywna, forma podmiotowa; czucie jest określone	
Sekcja III	326
Czucie nie może być wyabstrahowane od swego podmiotu; podmiot, cel w czującym, przyczyna celowa, <i>causa sui</i>	
Sekcja IV	327
Kategorie podmiotowej jedności, przedmiotowej tożsamości, przedmiotowej różnorodności	
Sekcja V	329
Kategoria podmiotowej jedności; jeden podmiot jest ostatecznym końcem warunkującym każde czucie, epizod samotworzenia; harmonia przedustawna, samospójność zdania, cel podmiotowy; kategoria przedmiotowej tożsamości, jedna rzecz ma jedną rolę, nie ma duplikatów, jedna podstawa dla niezgodności; kategoria przedmiotowej różnorodności, brak różnorodnych elementów o tożsamej funkcji, kolejna podstawa dla niezgodności	
Sekcja VI	332
Świat jako ośrodek pośredniczący; wyjaśnienie; ujęcia negatywne, z formami podmiotowymi	
Sekcja VII	333
Zastosowanie kategorii	
Sekcja VIII	335
Zastosowanie (ciąg dalszy)	
Sekcja IX	336
Sploty	
Sekcja X	339
Formy podmiotowe; klasyfikacja czuć względem danych; proste czucia fizyczne, czucia konceptualne, czucia transmutowane; formy podmiotowe niezdeterminowane przez dane, uwarunkowane przez nie	

Sekcja XI	341
Forma podmiotowa, wzorzec jakościowy, wzorzec ilościowy; intensywność; słyszenie dźwięku	
Sekcja XII	343
Ujęcia nieatomowe, wzajemna czułość; nieograniczona liczba ujęć; ujęcia jako składniki w spełnieniu i ich wzrost genetyczny; uzasadnienie analizy spełnienia, ósma i dziewiąta kategoria wyjaśniania	
ROZDZIAŁ II. CZUCIA PIERWOTNE	345
Sekcja I	345
Proste czucie fizyczne, dana początkowa jest jedną istotą aktualną, dana obiektywna jest jednym czuciem przeżywanym przez tę jedną istotę aktualną; akt przyczynowości; dana obiektywną przyczyną, proste czucie fizyczne skutkiem; synonimicznie „czucia przyczynowe”; prosty akt percepcji; dana inicjalna jest postrzeganą istotą aktualną, dana obiektywna jest perspektywą, w ogólności percepcja nieświadoma; racje dla „perspektywy”; wektorowa transmisja czucia, odtworzenie, konforemność; nieodwracalność czasu; Locke; przedmioty wieczne relacyjne, rola dwukierunkowa, przekaz wektorowy, odtworzenie, trwałość; kwanty czuć przekazanych, teoria kwantowa w fizyce, pamięć fizyczna; atomizm, ciągłość, przyczynowość, pamięć, percepcja, jakość, ilość, rozciągłość	
Sekcja II	349
Czucia konceptualne, ujęcia pozytywne i negatywne; impuls kreatywny dwubiegunowy; daną jest przedmiot wieczny; wyłączenie przedmiotów wiecznych jako determinatów, określoność, niezgodność	
Sekcja III	350
Forma podmiotowa ujęcia konceptualnego to waluacja; integracja wprowadza waluację do czuć nieczystych, intensywność; trzy cechy waluacji: (I) wzajemna czułość form podmiotowych, (II) determinacja procedury integracji, (III) determinacja emfazy intensywnej	
Sekcja IV	352
Świadomość jako forma podmiotowa; wymaga swej własnej danej; przypomnienie, Platon, Hume; świadome czucia zawsze nieczyste, wymagają integracji czuć fizycznych i konceptualnych; afirmacja i kontrast negatywny; nie wszystkie czucia nieczyste są świadome	
ROZDZIAŁ III. PRZEKAZ CZUĆ	355
Sekcja I	355
Zasada ontologiczna, ustalenie inicjacji czucia; fazy konkrescencji; Bóg, nieunikniona waluacja, cel podmiotowy; samostanowienie o źródle w wyobrażeniu, odtworzenie	

Sekcja II	357
Czyste czucia fizyczne, hybrydowe czucia fizyczne; hybrydowe czucia transmutowane w czyste czucia fizyczne; uniknięcie fatalnego oddzielenia ciała od umysłu; zasada Hume'a, czucia hybrydowe z Bogiem jako daną	
Sekcja III	359
Zastosowanie pierwszej zasady kategoryjnej; faza uzupełniająca wywodząca się z zapoczątkowania konceptualnego; zastosowanie czwartej i piątej zasady kategoryjnej; odwrócenie konceptualne; podstawa dla tożsamości, celowanie w kontrast	
Sekcja IV	363
Transmutacja; czucie spłotu jako jednego, transmutowane czucie fizyczne; rola bezstronnego czucia fizycznego w transmutacji, kategoria transmutacji, dalsze wyjaśnienia; czucia konceptualne modyfikujące czucia fizyczne; ważność ujęć negatywnych	
Sekcja V	368
Podmiotowa harmonia, siódma zasada kategoryjna	
ROZDZIAŁ IV. ZDANIA I CZUCIA	370
Sekcja I	370
Świadomość, czucia zdaniowe, niekoniecznie świadome; czucie zdaniowe jest wytworem integracji czucia fizycznego z czuciem konceptualnym; przedmioty wieczne nie opowiadają o zdarzeniach aktualnych; zdania to opowieści, które można by opowiedzieć o podmiotach logicznych; zdania, prawdziwe czy fałszywe, nie opowiadają o sobie, oczekują na racje; czucie konceptualne dostarcza wzorca zdaniowego, czucie fizyczne dostarcza podmiotu logicznego, integracja; wskazywanie na podmioty logiczne, elementy bycia danym wymagane, aby zaszła prawda lub fałsz	
Sekcja II	374
Zdania niekoniecznie sądzone, czucia zdaniowe niekoniecznie świadome; wyłaniają się nowe zdania; możliwe podmioty postrzegające z „zakresem zdania”	
Sekcja III	375
Zapoczątkowanie czucia zdaniowego, cztery etapy (lub pięć), czucie wskazujące, fizyczne uznanie, wzorzec predykatywny (predykat), czucie predykatywne; czucie zdaniowe integralne dla czuć wskazujących i predykatywnych	
Sekcja IV	377
Formy podmiotowe czuć zdaniowych, zależne od faz rodzenia się; przypadek tożsamości czucia wskazującego z uznaniem fizycznym, czucia percepcyjne; przypadek różnorodności, czucia wyobrazeniowe, rozróżnienie niekoniecznie ostre; gatunki czuć percepcyjnych: autentyczne, bezpośrednie autentyczne, pośrednie autentyczne, nieautentyczne; związana wyobraźnia	

Sekcja V	379
Czucia wyobrażeniowe, czucie wskazujące i fizyczne uznanie rozmaite, wolna wyobraźnia; forma podmiotowa zależy od zapoczątkowania, waluacji raczej niż świadomości; zachęta do kreatywnej emergencji; krytyka czuć fizycznych, prawda, warunki krytyczne	
Sekcja VI	381
Język, jego funkcja; zapoczątkowanie koniecznego następstwa czuć	
ROZDZIAŁ V. WYŻSZE FAZY DOŚWIADCZENIA	383
Sekcja I	383
Czucia porównawcze, percepcje świadome, zamiary fizyczne; zamiary fizyczne bardziej pierwotne niż czucia zdaniowe	
Sekcja II	384
Czucia intelektualne, integracja czuć zdaniowych z czuciami fizycznymi spłotu zawierającego podmioty logiczne; kategoria przedmiotowej tożsamości, kontrast afirmacja-negacja; świadomość jest formą podmiotową	
Sekcja III	385
Sąd, pewność, Locke, bezpośrednia naoczność	
Sekcja IV	386
Świadoma percepcja, powtórzenie zapoczątkowania; bezpośrednie i pośrednie autentyczne czucia, czucia nieautentyczne; transmutacja; błąd percepcyjny, nowość; testy, siła i żywotność, analiza zapoczątkowania; testy omylne	
Sekcja V	389
Sąd, forma „tak”, forma „nie”, forma zawieszenia; w formie „tak” tożsamość wzorców, w formie „nie” różnorodność i niezgodność, w formie zawieszenia różnorodność i zgodność; sąd intuicyjny, percepcja świadoma	
Sekcja VI	392
Afirmatywny sąd intuicyjny analogiczny do percepcji świadomej, różnica wyjaśniona; sąd oparty na wnioskowaniu; różnice względem nazewnictwa Locke’a; sąd zawieszony	
Sekcja VII	395
Zamiary fizyczne, pierwotne typy czucia fizycznego; zachowywanie waluacji i zamiaru, eliminacja nieokreślenia złożonych przedmiotów wiecznych; responsywne odtworzenie; decyzja	
Sekcja VIII	398
Drugi gatunek zamiaru fizycznego, uwzględniający odwrócenie; ósma zasada kategoryalna, podmiotowa intensywność; bezpośredni podmiot, istotna przyszłość; równowaga, warunki kontrastu; odwrócenie jako warunek zrównoważonego kontrastu; rytm, wibracja; warunki kategoryalne; porównanie zamiarów fizycznych i czuć zdaniowych	

CZĘŚĆ IV TEORIA ROZCIĄGŁOŚCI

ROZDZIAŁ I. SKOORDYNOWANY PODZIAŁ	405
Sekcja I	405
Podział genetyczny jest podziałem konkrescencji, podział koordynacyjny jest podziałem konkretności; czas fizyczny wyłania się w analizie koordynacyjnej spełnienia; proces genetyczny nie jest następstwem czasowym; elementy przestrzenne i czasowe w rozciągłym kwancie; kwant jest regionem rozciągłym; podzielność koordynacyjna; podmiotowa jedność niepodzielna; formy podmiotowe wyłaniają się z celu podmiotowego; świat jako ośrodek, rozciągle podzielny; brak decyzji ze względu na wybór kwantu	
Sekcja II	407
Podziały koordynacyjne i czucia; biegun mentalny nieuleczalnie jeden; formy podmiotowe podziałów koordynacyjnych zależą od bieguna mentalnego, w innym przypadku niewyjaśnialne; podział koordynacyjny jest kontrastem, zdanie, fałszywą, ale użyteczną matrycą	
Sekcja III	409
Podział koordynacyjny, świat jako nieokreślona wielość; porządek rozciągły, szlaki transmisji; zewnętrzne relacje rozciągle, wewnętrzny podział rozciągły, jeden podstawowy schemat; pseudosuborganizmy; pseudosuperorganizmy, „rozciągle połączenie” prof. de Laguny	
Sekcja IV	411
Rozciągle połączenie jest systematycznym schematem leżącym u podstaw przekazu czuć i perspektywy; warunki regulujące; Kartezjusz; stopnie warunków rozciągłych, wymiary	
Sekcja V	413
Rozdwojenie natury; rzeczy publiczne i prywatne	
Sekcja VI	415
Klasyfikacja przedmiotów wiecznych; formy matematyczne, <i>sensa</i>	
Sekcja VII	417
Eliminacja doświadczającego podmiotu, konkrescentna bezpośredniość	
ROZDZIAŁ II. ROZCIĄGŁE POŁĄCZENIE	419
Sekcja I	419
Rozciągle połączenie, opis ogólny	

Sekcja II	420
Założenia, tj. postulaty, aksjomaty i zdania systemu dedukcyjnego	
Sekcja III	423
Rozciągała abstrakcja, elementy geometryczne, punkty, segmenty	
Sekcja IV	427
Punkty, regiony, miejsca; nieistotność wymiarów	
ROZDZIAŁ III. PŁASKIE MIEJSCA	430
Sekcja I	430
Euklidesa definicja „linii prostej”	
Sekcja II	431
Słabość definicji Euklidesa; linia prosta jako najkrótsza odległość, zależność od pomiaru; nowa definicja linii prostej; owale	
Sekcja III	434
Definicja linii prostych, miejsc płaskich, wymiarów	
Sekcja IV	437
Przyległość	
Sekcja V	439
Podsumowanie	
ROZDZIAŁ IV. NAPRĘŻENIA	441
Sekcja I	441
Definicja naprężenia, czucia uwzględniające płaskie miejsca pośród form określoności swoich danych przedmiotowych; „siedziba” naprężenia; naprężenia i zjawiska fizyczne; zdarzenia elektromagnetyczne zawierają naprężenia	
Sekcja II	443
Naoczna bezpośredniość zawiera naprężenia; „bycie-z” ciała, rzutowanie, region ogniskowy; przekaz naprężeń cielesnych, transmutacja, ostateczny postrzegający, nacisk; rzutowanie <i>sensa</i> , przyczynowość sprawcza transmutowana w naocznej bezpośredniości; masywne uproszczenie; typy energii; Hume; przeniesienie symboliczne, zamiar fizyczny	
Sekcja III	451
Eliminacja nieistotności, masywna istotność systematycznego porządku; projektowanie kontrastów; ważność współczesnej niezależności; korzyści trwających przedmiotów	

Sekcja IV	452
Systemy strukturalne, odrzucanie jednostkowej zmienności; w materii fizycznej występują miejsca naprężeń	
Sekcja V	454
Różne miejsca: przyczynowa przeszłość, przyczynowa przyszłość, współczesność, chwile, część chwili, przyszłość chwili, unaoczniona chwila, miejsce naprężenia	
ROZDZIAŁ V. POMIAR	457
Sekcja I	457
Utożsamienie miejsca naprężeń z chwilami tylko przybliżone; porównanie definicji; siedziba naprężenia, element rzutu; miejsca naprężenia i naoczna bezpośredniość	
Sekcja II	459
Miejsce naprężenia całkowicie zdeterminowane przez doświadczającego; siedziba i element rzutu determinują region ogniskowy; ciało zwierzęce jedynym podmiotem w zdeterminowaniu; żywy wyraz realnej potencjalności w świecie współczesnym; nowa definicja linii prostych wyjaśnia tę teorię; sposoby mówienia, interpretacja bezpośredniej obserwacji; <i>inspectio</i> Kartezjusza, <i>realitas objectiva, iudicium</i>	
Sekcja III	461
Współczesna teoria prywatnych pól psychologicznych; jakości wtórne, <i>sensa</i> ; odrzucenie <i>realitas objectiva</i> Kartezjusza; trudności dla teorii naukowej, wszystkie obserwacje w prywatnych polach psychologicznych; ilustracja, Hume; wnioski, forma matematyczna, naoczna bezpośredniość w pewnym sensie naga, w innym sensie ma przytłaczającą ważność	
Sekcja IV	465
Pomiar zależy od zliczania i od trwałości; co jest zliczane, co jest trwałe; pręt pomiarowy trwały, prosty; wielkości nieskończenie małe bez wyjaśnienia; prostota przybliżona, a więc prostota zakładana; zliczanie cali, niezbieżne; współczesna teoria to możliwość zbieżności, krytyka teorii; zbieżność jest testem zgodności, a nie znaczenia; korzystanie z narzędzia zakłada jego samozgodność; ostatecznie wszelkie pomiary zależą od bezpośredniego przeżycia trwałości nietestowanego narzędzia; teoria prywatnych pól psychologicznych czyni pomiar naukowy czymś nonsensownym	
Sekcja V	467
Znaczenie zgodności w kategoriach geometrii linii prostych; systemy geometrii; zbiory aksjomatów: zbiory ekwiwalentne, zbiory niezgodne; trzy ważne geometrie: geometria eliptyczna, euklideska, hiperboliczna; dwie definicje płaszczyzny; charakterystyczna różnica między trzema geometriami; zgodność jest zależna od systematycznej geometrii	
Sekcja VI	470
Pomiar fizyczny, najmniejsze działanie, zakłada pomiary geometryczne; zaburzone przez jednostkowe osobliwości; pomiary fizyczne wyrażalne w kategoriach geometrii różniczkowej; podsumowanie całej argumentacji	

CZĘŚĆ V

OSTATECZNA INTERPRETACJA

ROZDZIAŁ I. IDEALNE PRZECIWIENÍSTWA	475
Sekcja I	475
Niebezpieczna dla filozofii jest wąska selekcja; różnaitość przeciwiwnstw: purytańskie samooograniczenie i estetyczna radość; żal i radość; zapal religijny i sceptyczny krytycyzm, intuicja i rozum	
Sekcja II	476
Trwałość i przeplyw, czas i wieczność	
Sekcja III	477
Porządek jako warunek doskonałości, porządek jako dławiąca doskonałość; monotonia, niezbędný jest porządek natrafający na nowość; dominujące żywe zdarzenie jest organem nowości dla ciała zwierzęcego	
Sekcja IV	479
Paradoks: pożądanie nowości, przerażenie po stracie; ostateczny problemat religijny; ostateczne zło to czas pojmowany jako „wiecznie przemijający”; ostateczne przeciwiwnstwa: radość i żal, dobro i zło, rozłączność i łączność, przeplyw i trwałość, wielkość i trywialność, wolność i konieczność, Bóg i świat; pary te dane są w bezpośredniej naoczności, oprócz ostatniej pary, która wynika z interpretacji	
ROZDZIAŁ II. BÓG I ŚWIAT	481
Sekcja I	481
Trwałość i przeplyw, Bóg jako nieporuszony poruszyciel; koncepcje Boga: imperialny władca, energia moralna, zasada filozoficzna	
Sekcja II	483
Dodatkowy rozmówca w Hume'a <i>Dialogach o religii naturalnej</i> ; pierwotna natura aktualna na sposób wybrakowany, ani miłość, ani nienawiść dla aktualności, cytaty z Arystotelesa	
Sekcja III	485
Natura Boga dwubiegunowa, konceptualna i fizyczna; natura fizyczna wywodzi się ze Świata; porównanie dwóch natur	
Sekcja IV	486
Następcza natura Boga, postępn kreatywny zachowujący harmonię bezpośredniości, nieograniczona trwałość; dalsza analiza, czułość, mądrość, cierpliwość; poeta świata; wizja prawdy, piękna, dobra	

Sekcja V	487
Trwałość i przepływ, relacja Boga ze Światem; grupa antytez: Bóg i Świat, każdy narzędziem nowości dla tego drugiego	
Sekcja VI	491
Wszechświat uzyskujący samowyrząd swych przeciwieństw	
Sekcja VII	492
Bóg jako królestwo niebios; przedmiotowa nieśmiertelność osiągająca nieograniczoną trwałość, pogodzenie bezpośredniości i przedmiotowej nieśmiertelności	
INDEKS POJĘĆ	494
INDEKS OSÓB	499

SŁOWO OD TŁUMACZA

W ciągu swojego życia każdy człowiek spotyka określoną liczbę osób, które poznaje bądź to naocznie, bądź to z książek i filmów, bądź to z nauki w szkole oraz na studiach. Tak samo jest w moim życiu. Nie potrafię jednak wskazać – w odniesieniu do każdej napotkanej osoby – kiedy po raz pierwszy spotkałem tę osobę lub usłyszałem o niej. Jest nawet jakaś grupa osób, które na pewno spotkałem, ale nawet nie jestem w stanie powtórzyć ich imion i nazwisk. Jakby zeznał świadek w sądzie: „Nie wiem, skąd je znam”. Każdy mężczyzna wie, że nie każda napotkana kobieta jest miłością, a tym bardziej miłością od pierwszego wejrzenia. Jest jednak jakaś liczba osób, które zapamiętywałem lepiej niż inne, chociaż nie wiem dlaczego. Jest też jakaś liczba osób, z którymi pierwsze spotkanie pamiętam zdumiewająco wyraźnie. Pamiętam dokładnie chwilę, gdy w 1991 roku usłyszałem po raz pierwszy imię i nazwisko: Alfred Whitehead. Było to na wykładzie z logiki dla prawników w trakcie pierwszego roku studiów. Po raz pierwszy usłyszałem także wtedy o dziele zatytułowanym *Principia Mathematica*. Ani Alfred Whitehead, ani dzieło *Principia Mathematica* nie było jednak tematem wykładu. Nazwisko Whiteheada padło w trakcie wykładu tylko raz.

Pamiętam także drugie spotkanie z nazwiskiem Whiteheada: było to jakiś czas później, w trakcie lektury wybitnego dzieła F. Coplestona pt. *Historia filozofii. Od Benthama do Russella*. Był to w owym czasie jedyny przetłumaczony na język polski tom dziewięciotomowej pracy Coplestona. To, co zwróciło tym razem moją uwagę w osobie Whiteheada, to fakt, iż został on zawodowym filozofem właściwie dopiero w wieku 65 lat, już po przejściu na emeryturę jako profesor matematyki. Najciekawszy rozdział w książce Coplestona dotyczył filozofii B. Russella, a punktem kulminacyjnym tego rozdziału był oczywiście paradoks Russella. To, co zapamiętałem najlepiej, to list Russella do wybitnego włoskiego matematyka G. Peano, do którego Russell zwrócił się o pomoc, poszukując rozwiązania swojego paradoksu. Odpowiedź Peana była dla mnie tak samo oszałamiająca i niepokojąca, jak ów moment, w którym po raz pierwszy usłyszałem na lekcji fizyki o zasadzie nieoznaczoności Heisenberga. Odpowiedź Peana była podobno

zaskakująca nawet dla samego Russella. Odpowiedź Peana brzmiała: „Matematyka chwieje się w podstawach”. W trakcie lektury książki F. Coplestona zastanawiało mnie między innymi to, w jaki sposób w XX wieku można wpaść na paradoks, który staje się tak słynny.

Już wiele lat później w autobiografii B. Russella przeczytałem, iż Russell natknął się na swój paradoks, gdy zastanawiał się nad tym, czy istnieje największa liczba. Otóż Cantor posiadał dowód, że liczba taka nie istnieje. Russellowi zaś wydawało się, że jest inaczej – że największą liczbą jest liczba wszystkich rzeczy na świecie. Badanie dowodu Cantora doprowadziło Russella do namysłu nad klasami wszystkich istniejących rzeczy, a następnie do zastanawiania się nad klasami, które nie są własnymi elementami. Kolejne pytanie, jakie musiał już zadać sobie Russell, brzmiało zatem: czy zbiór wszystkich zbiorów, które nie są swoim elementem, jest czy nie jest swoim elementem. Jak wiadomo, każda odpowiedź prowadzi do sprzeczności.

Trzecie zapamiętane przeze mnie spotkanie z nazwiskiem Whiteheada to chwila, gdy przeczytałem u niego intrygującą dla mnie myśl, iż „cała filozofia europejska” jest historią przypisów do Platona. Ta myśl A.N. Whiteheada pojawia się w *Procesie i rzeczywistości*, a dokładnie brzmi: „Najbardziej bezpieczną ogólną charakterystyką europejskiej tradycji filozoficznej jest stwierdzenie, że tradycja ta składa się z szeregu przypisów do Platona”.

Te trzy spotkania z nazwiskiem Whiteheada miały miejsce w czasach, gdy nie było jeszcze powszechnego dostępu do Internetu. Kolejne zapamiętane spotkanie to już rok 2016, kiedy natrafiłem w księgarni na polskie tłumaczenie książki J.B. Cobba Jr. pt. *Słownik pojęć Whiteheada* w znakomitym przekładzie Łukasza Lamży, bez której moje tłumaczenie *Procesu i rzeczywistości* z pewnością by nie powstało. *Słownik pojęć Whiteheada* przeczytałem uwięziony na lotnisku w Alicante, czekając na samolot, od godziny 14 do godziny 5 rano następnego dnia. Już od dwóch lat wcześniej pozostawałem pod nieustannym, ogromnym wrażeniem dwóch innych książek: jednej autorstwa B.A.G. Fullera pt. *Historia filozofii*, a szczególnie rozdziału dotyczącego filozofii Platona, oraz drugiej, autorstwa M. Hellera pt. *Filozofia i wszechświat*.

Tak więc pomysł, aby przetłumaczyć *Proces i rzeczywistość* pojawił się w roku 2016. Intrygowało mnie już wówczas pytanie, czy w ogóle i jeśli tak, to jak z filozofią A.N. Whiteheada koresponduje myśl najwybitniejszego ucznia B. Russella, który sam był najwybitniejszym uczniem

A.N. Whiteheada. Chodzi oczywiście o L. Wittgensteina. Jak napisał Wawrzyniec Rymkiewicz, „metafizyka Whiteheada – w porządku chronologicznym – staje obok antyfilozofii Wittgensteina i postfilozofii Heideggera, a on sam jawi się przy nich jak przybysz z jakiejś innej epoki”.

Praca *Proces i rzeczywistość* ukazała się w roku 1929. Cieszy się ona reputacją jednej z najbardziej nieprzystępnych książek. Julian Barbour scharakteryzował *Proces i rzeczywistość* jako „książkę nienadającą się do czytania”. Tłumaczenie *Procesu i rzeczywistości* na języki niemiecki ukazało się dopiero w 1987 roku. Jak wiadomo, pracę nad przetłumaczeniem tej książki na język polski podjął przedwojenny uczyony Joachim Metallmann, który pod koniec lat trzydziestych XX wieku przedstawił w jednym ze swych artykułów mało znaną w tamtych czasach koncepcję emergencji. Jest wysoce prawdopodobne, że Metallmann koncepcję swoją zapożyczył w jakimś stopniu z *Procesu i rzeczywistości*, w którym również pojawia się pojęcie emergencji. Przedwojenne tłumaczenie na język polski nie mogło zostać dokończzone – przeszkodził temu bieg światowej historii.

Z perspektywy prawnika szczególnie interesujące może być spostrzeżenie A.N. Whiteheada, iż w uprawianiu nauki występuje fenomen, dla którego ukuł on specjalny termin: „błąd niewłaściwie umiejscowionej konkretności”. Błąd niewłaściwie umiejscowionej konkretności polega na tym, iż za pomocą pewnych kategorii pojęciowych chcemy opisać całą rzeczywistość (lub jakiś obszar rzeczywistości), błędnie przyjmując, że cała rzeczywistość (lub ten obszar) w każdym jej aspekcie jest tożsama z daną kategorią językową. Nie jest to błąd logiczny ani matematyczny, ani błąd w obserwacji faktów. Jest to błąd polegający na tym, że to, co było ukrytym założeniem ontologicznym w strukturze rzeczywistości, chcemy usunąć z rzeczywistości za pomocą pojęć stworzonych w oparciu o to założenie. Zdaniem Whiteheada filozofia bezustannie wikła się w takie dylematy. Whitehead wyraża w innej książce tę samą myśl jeszcze inaczej: „uogólnienie nie jest niczym innym niż pominięciem części prawdy”.

Gdybym miał podać najkrótsze możliwe wyjaśnienie, o czym jest ta książka, powiedziałbym, że autor próbuje w niej wyjaśnić, dlaczego i w jaki sposób wszechświat jako całość zachowuje jedność (solidarność) oraz posiada jedną historię. Tomasz à Kempis odpowiedział na to pytanie za pomocą idei zawartej w Prologu Ewangelii wg św. Jana: wszechświat jest jeden, ponieważ powstał z jednego Słowa.

Whitehead próbuje jednak odpowiedzieć na to pytanie z perspektywy naukowej i uwzględnić w swej odpowiedzi znaną mu teorię kwantową oraz prawa elektromagnetyzmu opisane przez Maxwella (Whitehead pisał na ten temat rozprawę doktorską); uwzględnia także teorię względności (Whitehead swoje przemyślenia matematyczne i filozoficzne odnośnie do teorii względności przedstawił w pracy *The Principle of Relativity*); uwzględnia on oczywiście także swoje wieloletnie przemyślenia na gruncie logiki, matematyki oraz filozofii. Jak wiadomo, z równań Maxwella wynika, że światło mogłoby równie dobrze przylatywać do płomienia świecy, a nie tylko z niego wylatywać. Tymczasem w realnym świecie zdarzenia mają tylko jedną historię, a światło z płomienia świecy porusza się tylko w kierunku – od świecy. Whitehead przyjmuje, że wszystkie aktualne istnienia zawierają cele. Stałość fizycznych celów wyjaśnia trwałość porządku natury. Whitehead pisze:

Fizyka matematyczna przekłada powiedzenie Heraklita: „Wszystko płynie” na swój własny język. Powiedzenie to brzmi wówczas: „Wszystkie rzeczy są wektorami”. Fizyka matematyczna akceptuje także atomową koncepcję Demokryta. Przekłada ją na wyrażenie: „Wszelki przepływ energii przestrzega warunków „*quantum*”. Sama siła rzeczy leży w bezpośrednim fizycznym procesie: jest to energia fizycznej produkcji.

Wraz z kreatywnym rozwojem świata pojawiają się nowe zdania. Co intrygujące, A.N. Whitehead traktuje zdania jako nowy rodzaj istnienia:

Istnienia takie są historiami, które być może mogą być powiedziane o poszczególnych aktualnych istnieniach. Te nowego rodzaju istnienia nie są ani aktualnymi istnieniami, ani czuciami. Są o n e z d a n i a m i.

W każdym rzeczywistym obiekcie istnieją dwa bieguny realizacji – stawanie się oraz dążenie, czyli biegun fizyczny i pojęciowy. [...] Ze względu na ich kolejność w stawaniu się musi istnieć jedna historia wielu aktualnych istot w fizycznym świecie.

Warto zauważyć, że to trywialne wyjaśnienie, które mówi o kolejności w stawaniu się, na gruncie matematycznym prowadzi do równie trywialnego pojęcia nieprzemienności (niekomutatywności). Oczywiście przekracza moje kompetencje jakakolwiek analiza tego tematu, tym niemniej niezwykle

frapujący jest fakt, iż zasada nieoznaczoności Heisenberga w ujęciu matematycznym pokazuje właśnie niekomutatywność.

Jeden z końcowych wniosków A. N. Whiteheada brzmi następująco: „Koncepcja «Boga» jest sposobem, w jaki rozumiemy ten niewiarygodny fakt, że to, czego nie może być, jednak jest”. Niezależnie od tych fascynujących pytań i tematów, czytelnik próbujący zgłębić *Proces i rzeczywistość* może uzyskać jeszcze innego rodzaju zaskakującą nagrodę. Otóż może zrozumieć to, co zdaniem Whiteheada staje się zrozumiałe w świetle jego filozofii. Autor *Procesu i rzeczywistości* uważa, że w świetle jego filozofii „zrozumiałe staje się nieustanne pragnienie – nieustanne pragnienie, aby zapal życia był odnawiany przez zawsze obecną, nieustanną doniosłość naszych bezpośrednich działań, które przemijają, a jednak żyją wiecznie”.

Życzę przyjemnej i owocnej lektury.

Piotr Staroń